

Anu Keinänen

Eurooppalaisen identiteetin lähteillä

Religion, Ritual and Mythology: Aspects of Identity Formation in Europe. Edited by Joaquim Carvalho. Edizioni Plus - Pisa University Press: Pisa 2006. 308 sivua. www.cliohres.net/books/book3.htm

Euroopan historiantutkijoita yhdistävä EU-rahoitteinen verkosto Cliohres.net julkaisee vuosittain temaattisten työryhmien artikkeleita Euroopan historiasta. Verkoston pyrkimyksenä on ylittää historiantutkimusta edelleen määrittävät kansalliset rajat, ja työryhmien on määrä tarkastella aihettaan tämän mukaisesti: eurooppalaisen historiantutkimuksen nykyiset tutkimuskäytännöt ja strategiat asetetaan laajaan analyyttiseen ja vertailevaan kontekstiin. Tavoitteena on tarjota tutkijoille, jotka pääasiassa ovat jo oman alansa asiantuntijoita, uusia tutkimuksellisia näkökulmia sekä keskustelujen että poikkitieteellisyyden avulla. Historioitsijoiden lisäksi ryhmiin kuuluu esimerkiksi taidehistorian, sosiologian, arkkitehtuurin ja maantieteen tutkijoita. Yksi työryhmistä on "Religious and Philosophical Concepts", joka on hankkeen kuudesta teemasta ainoa käsitehistorian piiriin kuuluva.

Työryhmä on avannut oman viisivuotisen hankkeensa julkaisemalla sarjansa ensimmäisen teoksen "Religion, Ritual and Mythology: Aspects of Identity Formation in Europe". Koska uskonnolliset ja filosofiset käsitteet on teemana erittäin laaja, on työryhmä rajannut tarkastelun ensimmäisessä osassa uskontoon jättäen filosofian kokonaan huomiotta. Lähtökohta, jossa kansainväliset asiantuntijat perehtyisivät poikkitieteellisesti uskontoon ja uskonnollisiin käsitteisiin, kuten jumalaan, historiallisesti ja alueellisesti muuttuvina, tuntuu erittäin mielenkiintoiselta. Hämmästyks - ja pettymys - onkin siis suuri, kun käy ilmi, ettei uskonto käsitteenä ole tutkimuksen kohteena ensinkään vaan teoksen aiheena on, millä tavoin uskonnolliset ajatukset, organisaatiot ja käytännöt kietoutuvat yleisempään eurooppalaiseen historiaan.

Teoksen alaotsikon mukaisesti tutkittavana on identiteetti ja erityisesti se, miten uskonto vaikuttaa sen muotoutumiseen. Uskonto käsitteenä sen sijaan on otettu annettuna. Teoksen toimittaja, Coimbran yliopiston historian professori Joaquim Carvalho toteaa johdannossaan, että sanaa "uskonto" on käsitelty eurooppalaisessa historiankirjoituksessa erittäin monitahoisesti ja että sanaa pidetään myös yleensä itsestään selvästi ymmärrettävänä, kunnes sitä yritetään tarkemmin määrittää. Mutta sen sijaan, että tästä määrittämisestä tai siitä, miten uskonto on historiassa ymmärretty, olisi tehty työryhmän teeman mukaisesti viisivuotinen projekti, on työryhmä tehnyt valinnan, jossa uskonto on tutkimuksen väline, ei sen kohde.

Teos pyrkii selvittämään, miten uskonto "toimii" vaihtelevissa historiallisissa tilanteissa. Tutkimuksen painopiste on teoissa, ei sanoissa ja "pikemminkin toiminnassa kuin representaatioissa". Carvalhon mukaan kyseessä ei ole kuitenkaan kovin suuri poikkeama työryhmän yleisestä tavoitteesta, koska hänen mukaansa ei ole mahdollista käsitellä uskonnollisia käsitteitä ilman niihin liittyviä sosiaalisia käytänteitä.

Uskonnolliset käsitteet eivät Carvalhon ajatuksesta huolimatta kuitenkaan ole käsittelyn kohteena ja uskontokin on teoksessa valmiiksi määritelty. Carvalhon mukaan uskonto on "mekanismien ja käytänteiden työkalupakki, jota voidaan soveltaa kaikentyypisiin sosiaalisiin kanssakäymisiin, jotka ovat relevantteja yhteisön identiteetin muodostumiselle". Uskonto on Carvalhon mukaan kaikkialla ja jos nämä uskonnolliset prosessit asetetaan kontekstiinsa, tuovat ne esiin, miten yhteisöjen identiteetit rakentuvat ja kehittyvät.

Carvalho nojautuu perinteiseen sosiologian lähtökohdista nousevaan uskonnon määritelmään, jota historiankirjoituksessa on käytetty varsin pitkään. Alan suuria nimiä ovat esimerkiksi Weber, Marx ja Durkheim, joiden vaikutuksesta uskonto määrittyy esimerkiksi "emotionaalisesti johdonmukaiseksi uskomusten, asenteiden ja tekojen systeemiksi, jonka avulla määritetään ympäröivää maailmaa". Ajatus on, että eri aikoina ja erilaisissa kulttuureissa hyvinkin erilaiset asiat on määriteltävissä uskonnoksi tämän tai vastaavanlaisen määritelmän pohjalta. Määritelmä kuitenkin tekee uskonnosta käsitteenä epähistoriallisen, muuttumattoman, ja tutkimuksen kohteena ikään kuin tarpeettoman. Ei ole tarpeen ymmärtää, mitä uskonto merkitsi annetussa kulttuurissa annettuna aikana, koska uskonto oletetaan vain välineeksi maailman ymmärtämiseen.

Sosiologian teorioiden tapaan teoksen kirjoittajat olettavat, että uskonto ja sosiaalinen elämä ovat erottamattomasti toisiinsa sidottuja ja että mikä tahansa teoria uskonnosta on samalla teoria yhteiskunnasta ja vastaavasti mikä tahansa yhteiskuntateoria voi tuottaa teorian uskonnosta. Uskonto ymmärretään osaksi aatehistoriaa ja sitä tarkastellaan samoin kuin aatteita yleensä, osana ihmisen tapaa hahmottaa maailmaa, jolloin se toimii tutkimuksessa samoin kuin esimerkiksi tiede. Koska uskonto ymmärretään vain aatteeksi muiden joukossa, toteaa Carvalho jo johdannossa, että uskonnon rooli maailmakuvan muokkaajana näyttäisi vähentyneen verrattaessa esimerkiksi tieteen rooliin tarkasteltaessa niitä antiikista nykypäivään asti.

Koska uskontoa ei ymmärretä tutkimuksen kohteena, historiallisesti muuttuvana käsitteenä, kokee Carvalho paradoksaalisena sen, että meidän omana aikanamme tarve ymmärtää uskonnon, uskonnollisten tunteiden ja instituutioiden läsnäoloa kaikkialla on saavuttanut uuden huippunsa. Yhtenä syynä tähän hän näkee sen, että kylmän sodan päättymisen myötä vanhat ideologiaan pohjautuvat rajat ovat korvautuneet uskontoon perustuvilla rajoilla. Tämä toteamus huomioiden onkin valitettavaa, että teos jo lähtökohdallisesti rajaa näkemyksensä uskonnosta toimintaan ja itse uskonnon käsitteen tutkimuksen ulkopuolelle. On vaikea antaa vastauksia siihen, miksi uskonto on niin merkittävä vaikuttaja maailmassa, jos se ymmärretään vain mekanismien ja käytänteiden työkalupakkina. Ainoa vastaus, jonka tällainen määritelmä voi tarjota, on, että uskonto on merkittävä, koska se jäsentää maailmaa.

On kuitenkin todettava, että ainakin Carvalho itse selvästi kokee, että uskonto on ryhmän tutkimuksen kohteena ja koko johdanto käsittelee pääasiassa uskonnon määritelmää, mistä syystä itsekin käsittelen sitä näin perusteellisesti. Sen sijaan identiteetti, jota teoksessa varsinaisesti tutkitaan, ei saa johdannossa huomiota, eivätkä yksittäiset kirjoittajatkaan sitä määrittele. Lukijana olisikin hyvä saada tietää, onko työryhmän temaattinen otsikko "Religious and Philosophical Concepts" joko ymmärretty ryhmässä väärin tai muotoiltu väärin niin, että ryhmän tarkoituksena itse asiassa on nimen omaan tutkia sitä, mitä tässäkin teoksessa tutkitaan, eli jollain tavoin uskonnolliseksi määritellyn toiminnan vaikutusta uskonnon ulkopuolisiin asioihin. Jonkinlainen ristiriita otsikon ja sisällön välillä tuntuisi kuitenkin vallitsevan.

Käsitehistoriaa itse harrastavana olisin toivonut toisenlaista lähestymistapaa, enkä pelkästään siksi, että voisimme ymmärtää sitä vaikutusta, joka uskonnoilla nykymaailmassa on. Esimerkiksi tieteen historiassa on koko 1900-luvun ajan pohdittu - Weberin vaikutuksesta - kysymystä kristinuskon merkityksestä uuden luonnontieteen syntyyn ja yksi syy siihen, että tutkijat pitävät uskontoa joko erittäin merkittävänä tekijänä 1600-luvun intellektuaalisessa kehityksessä tai sitten lähes merkityksettömänä, on juuri uskonnon käsitteen epämääräisyys. Todettakoon, että juuri ne tutkijat, jotka nojautuvat sosiologian määritelmään uskonnosta uskomusten, asenteiden ja tekojen systeeminä, pitävät uskonnon roolia luonnontieteen kehityksessä erittäin merkittävänä, koska tieteenharjoittamisen voi tulkita yhdeksi uskonelämän muodoksi. Tarkempaa uskonnon määritelmää peräänkuuluttavat eivät ole tästä aivan yhtä vakuuttuneita. Kiista on ollut käynnissä jo 1960-luvulta lähtien, mutta uskonnon käsite 1600-luvun kontekstissa on edelleen tutkimatta. Työryhmä, jonka tehtävänä olisi ollut koko eurooppalaisen osaamisen voimin pohtia uskonnon käsitettä, olisi voinut tuoda tähänkin kiistaan jonkinlaisen selvyuden.

Koska ryhmä on kuitenkin valinnut toisenlaisen lähestymistavan, on teos syytä arvioida tältä pohjalta. Ryhmä on koottu erilaisista tutkimustraditioista ja -intresseistä tulevista alansa asiantuntijoista, mistä johtuen lopputulos on erittäin monenkirjava. Näin jopa siinä määrin, että Carvalho kysyy johdannossaan, saavutetaanko mitään tutkimuksellista arvoa kokoamalla yhteen niin moninaisia aiheita tai onko niiden pohjalta mahdollista määrittää jonkinlaista yhteistä, johdonmukaista pohjaa tieteelliselle toiminnalle. Ensimmäisessä osassa yhtenäistä määritelmää ei tosin ole ollut tarkoituskaan tehdä, vaan työryhmä on pyrkinyt "kartoittamaan kenttää" selvittääkseen, millaisia yhteisiä ja erilaisia tapoja valitun aiheen käsittelemiseen heillä on.

Kirjoittajat, joista tähän osaan on valikoitunut pääasiassa historioitsijoita, ovat pitäytyneet annetussa aiheessa hyvin. Kirja jakautuu neljään temaattiseen osioon, jotka käsittelevät mm. uskonnollisten yhteisöjen vaikutusta kaupunkiympäristössä, uskonnon merkitystä monikulttuurisissa yhteisöissä ja maallistumista osana valtionmuodostusta. Aiheet vaihtelevat antiikin Kreikasta Titon Jugoslaviaan ja maantieteellisesti jopa Intiaan, ja niin kristinuskon ja juutalaisuuden kuin islamin ja maallistuminenkin ovat tarkastelun kohteena.

Ainoan poikkeuksen uskonto-identiteetti -temasta tekee viimeinen osio, joka käsittelee rituaaleja uskonnollisen ja poliittisen vallan toimeenpanijana. Esimerkiksi Ana Isabel Ribeiro

tarkastelee, miten uskontoa käytettiin poliittisissa rituaaleissa ja seremonioissa 1500-1700 -lukujen Portugalissa ja Dimitar Grigorov tarkastelee presidentti Titon syntymäpäiviin liittyviä poliittisia rituaaleja. Osio kuitenkin ehkä parhaiten toteuttaa ajatusta toiminnasta uskonnon tärkeimpänä muotona. Samoin Grigorovin aihe tuo hyvin esiin, miten valittu uskonnon määritelmä mahdollistaa sen, että uskonnoksi voidaan ymmärtää myös rituaalinomainen yksilön palvonta.

Koska ensimmäinen osa kartoittaa ryhmän lähtökohtia, käsittelevät kaikki artikkelit itse asiassa sitä, miten uskonnon vaikutusta identiteettiin on kunkin maan kansallisessa historiankirjoituksessa tähän asti tutkittu. Otsikoissa toistuvat "a historiographical approach", "survey" ja "overview" ja artikkeleiden sisältö on sen mukainen. Esimerkiksi Emanuel Buttigieg kartoittaa artikkelissaan "Growing Up in Hospitaller Malta (1530-1798): An Overview" muutaman sivun verran, miten lasten kasvatusta on käsitelty maltalaisessa historiankirjoituksessa, joka on lasten historian osalta hänen mukaansa lähes kokonaan kirjoittamatta, ja tuo sen jälkeen esiin, mitä lähteitä aiheeseen on olemassa ja miten niiden pohjalta voisi tutkia uskonnon merkitystä lasten kasvatuksessa.

Muutamit artikkeleista on kirjoitettu, ryhmän hengen mukaisesti, ikään kuin pareittain. Esimerkiksi saksalaista historiankirjoitusta kerjäläisjärjestöjen vaikutuksesta keskiajan kaupunkielämään tarkastellaan sekä fransiskaaniensa että dominikaaniensa osalta ja kreikkalaisen mytologian merkitystä alkuperäiskansojen identiteetille tutkitaan sekä Ilyrian alueella että Kreikan läntisissä siirtokunnissa. Tällä tavoin samaan aiheeseen saadaan monipuolisempi näkökulma.

Jotkut aiheista tarjoaisivat mahdollisuuden myös käsitehistorialliseen tarkasteluun. Esimerkiksi Victor Mallia-Milanes aloittaa artikkelinsa "A Pilgrimage of Faith, War, and Charity" lupaavasti pohtimalla ristiretkien vaikutusta uskon ja sodan käsitteisiin, mutta artikkeli lopulta käsittelee maltalaisen hospitaalijärjestön (Order of the Hospital) vaiheita. Samoin varmastikin olisi mahdollista tutkia antiikin myyttejä uskonnollisena käsitteenä sen sijaan, että ne ovat - otsikkonsa mukaisesti - "an Instrument for the Study of Greek and Indigenous Identities".

Toisaalta tarjolla on myös hyvin hedelmällisiä identiteettitutkimuksia, joita varmastikin kannattaisi laajentaa, kuten Charles Dallin "From Islam to Christianity: the Case of Sicily". Siinä kirjoittaja pohtii sisilialaisten identiteettiin liittyviä kysymyksiä yhdeksännen ja yhdennentoista vuosisadan välisenä aikana, jolloin saarella siirryttiin islamista Rooman kirkon piiriin alkuperäisväestön kuuluessa kreikkalaiseen kulttuuripiiriin. Muutoinkin artikkelit tuovat esiin joitain ehkä vähemmän tunnettuja historian vaiheita, joissa uskonnolla on ollut merkittävä rooli identiteetin muodostumiselle. Mainittakoon vaikka Olga Dekhtevichin artikkeli, joka käsittelee Khlyst-liikettä, venäläistä herätysliikettä 1800-luvun loppupuolelta.

Koska artikkelit ovat työpapereita eivätkä "viimeisintä aiheesta kirjoitettua sanaa", ne eivät ole sisällöltään kovin painavia eikä muutamia niistä uskoisi alansa asiantuntijoiden kirjoittamiksi; pikemminkin ne voisivat olla tutkijan uraa aloittavien harjoitustöitä. Kartoituksina kunkin aiheen olemassa olevaan tutkimukseen ne voivat silti olla hyvinkin hyödyllisiä samasta aiheesta kiinnostuneille. Osa artikkeleista, kuten vaikkapa Emöke Horváthin artikkeli areiolaisuuden merkityksestä vandaalien kuningaskunnassa, on kiinnostavia myös sellaisenaan, vaikka aihetta ei itse tutkisikaan. On kuitenkin kysyttävä, mistä syystä tekstit on tarvinnut julkaista, jos niitä on tarkoitus käyttää vain ryhmän oman toiminnan lähtökohtina ja jos sisältö on heikoimmillaan vain hieman laajennettu kirjallisuusluettelo.

Sen sijaan Carvalhon johdannossa esittämään kysymykseen, saavutetaanko mitään tutkimuksellista arvoa kokoamalla yhteen niin moninaisia aiheita, voisi vastata, että saavutetaan, mikäli ryhmä vastaisuudessakin keskittyy eurooppalaisen identiteetin muodostumisen tutkimiseen; teos osoittaa ainakin sen, miten monimuotoisesta prosessista on kysymys. On muutenkin huomioitava, että kyseessä on ensimmäinen viiden kirjan sarjasta, joten oletettavaa on, että aiheet kehittyvät ja kypsyvät tutkimusprojektin kuluessa ja ehkä lähentyvät toisiaan. Toivottavaa silti olisi, että myöhemmät julkaisut sekä keskittyisivät tarkemmin käsitehistoriaan että todella loisivat uusia tapoja sen tarkastelemiseen, mikä on uskonnon ja filosofian rooli kulttuurissamme.

FM Anu Keinänen tutkii Turun yliopiston kulttuurihistorian oppiaineessa modernin tulevaisuuskäsityksen muotoutumista 1600-luvun Englannissa.